

obicima prisutna socijalna nejednakost može postaviti vrlo važno pitanje: je li liberalna demokracija zbilja zadovoljavajuća i bez unutrašnjeg proturječja? Treba konstatirati da društvo teži općoj isothymii (unutar ljudskog društva, ali i unutar prirode uopće: svaki životni oblik se podiže na razinu COV-JEKA) i ta težnja obilježava borbu protiv prethodno spomenutih nepravilnosti. Temelj uspješnosti isothymie je u podršci zakona, koji se ostvaruje uz pomoć svoga najjačeg sredstva: države.

Temeljni etički princip je relativizam, a svaki se čovjek posvećuje usavršavanju svog stila, sigurnosti, zdravlja. Nema više "romantičnog" poriva borbe radi priznanja, nema više velikog pojedinca koji borbom simbolizira cijeli ljudski rod, nema volje za moći (Nietzsche). Posljednji - demokratski čovjek je sve postigao, nema više potrebe riskirati život da bi dokazao čovječnost. To je slika posljednjeg čovjeka.

Glavni je problem modernog društva kako pojedincu osloboditi "višak energije", koji ostaje dominantnim i u posthistorijskoj zajednici ako su mogućnosti velike (rad, zajednica, demokratski izbori...).

Dakle, je li kraj povijesti blizu? Kratak i precizan odgovor na to pitanje, unatoč iscrpnosti Fukuyamine analize, nije moguć. Nije moguć iz razloga kulturnog relativizma, različitih koncepcija napretka, različitih "povijesnih ciljeva", različitosti polaznog stajališta itd. Ti i slični razlozi daju nam dovoljno osnova da zaključimo kako je kraj povijesti moguć unutar teorije točno definiranih pozicija, jer jedino tako možemo govoriti i o određenoj smislenosti ove koncepcije.

Francis Fukuyama, vidjeli smo, probleme svog djela izvodi iz najsvremenijih događaja, proučavajući ih pod povećalom opće povijesti. Oštar stav o kraju povijesti nužno se otupljuje na pitanju budućnosti koju sva društva nisu jednako ostvarila, a niti jednako zamislila. Osim toga, budućnost, ma kakva bila, bitan je dio vremenitosti čovjeka pojedinca, ali i cijelog društva. Zato se treba upitati - možemo li bez nje?

Zvonimir Bošnjak

Daniel Yankelovich

NOVA PRAVILA

Globus, Zagreb, 1994., str. 321.

Priča koju D. Yankelovich želi ispričati u ovoj knjizi odnosi se na određeni izraz američke kulture - potragu za *samoispunjenjem* - i teškoće koje ona uzrokuje pojedincima i naciji. Teškoće o kojima je riječ frustriraju one koji kroz njih prolaze i često ljute nas ostale uzrokujući raspad obitelji, nemirno mijenjanje zaposlenja i mjesta stanovanja te beskonačno razmišljanje o vlastitim unutrašnjim potrebama i neizraženim sposobnostima.

Kroz djelo sastavljeno od četiri poglavlja (čiji je podnaslov *Traganje za samoispunjenjem u svijetu izokrenutih vrijednosti*), autor nas uz pomoć više nego dovoljnog broja konkretnih primjera uvodi u ono što smatra temeljnim problemom svih onih koji žele "svoje mjesto pod suncem". *Prvi* dio knjige ukratko utvrđuje promijenjenu okolinu s kojom se borimo i iz te perspektive ocjenjuje negativna obilježja današnjih strategija samoispunjenja, kao i prilagodljivije i produktivnije reakcije nekih Amerikanaca na manje popustljiv svijet. *Drugi* dio proučava osobne povijesti i rezultate autorovog istraživanja, kako bi se ilustrirao široki raspon životnih eksperimenata u koje su se Amerikanci upuštali u potrazi za samoispunjenjem, te opisuje značajke ljudi najizravnije uključenih u taj proces. *Treći* dio izbliza promatra ekonomijsku realnost s kojom se mora računati tragajući za samoispunjenjem u budućnosti. *Četvrti* dio razrađuje lekcije koje su Amerikanci naučili iz eksperimenata sa svojim životima i opisuje pojavu nove društvene etike obveze (nova pravila življenja), u koju valja polagati nade za budućnost.

Etika potrage za samoispunjenjem odbacuje mnoga tradicionalna pravila ponašanja. U svojoj skrajnosti nova pravila naprosto postavljaju naglavce stara pa umjesto stare *etike samozataje* nailazimo na ljude koji

odbijaju išta sebi uskratiti - ne zbog nezasićenosti apetita nego zbog čudnovata moralnog principa da "imaju dužnost prema sebi". Nadalje, osoba koja mjeri vlastitu vrijednost na osnovi većeg automobila, boljeg susjedstva i stalnog porasta dohotka dobro prolazi u dobrim vremenima. Ti znaci uspjeha zadovoljavaju svojom opipljivošću; mogu ih vidjeti i drugi, kao i onaj kojemu pripadaju. Međutim, kada prihodi više ne mogu slijediti inflaciju, osoba koja mjeri vlastitu vrijednost manje opipljivim vrijednostima kvalitete života vjerojatno će imati širi raspon životnih zadovoljstava na koja se može osloniti.

Potruga za samoispunjenjem je složen, sudbonosan i nepovratan fenomen, više od pukog nusprodukta blagostanja ili pomaka naravi naroda k narcizmu. To nije ništa manje nego potraga za novom američkom životnom filozofijom. I premda novi pogled na život često izluđuje, ipak se može pokazati da je bolje prilagođen ekonomijskoj realnosti nego što su to bile potrošačke vrijednosti koje su prevladavale u poratnim vremenima. Ovakva filozofija života koja se rađa jest nešto mnogo više od pukog izvora utjehe u lošim ekonomijskim prilikama. *To je podloga iz koje se radaju bolja vremena*, tvrdi autor. Ona stvara nove energije za obnovu ekonomije i traži ljudske ciljeve šire od onih što se mjere samo godišnjim porastom bruto nacionalnog proizvoda. Nova životna filozofija ne odbacuje materijalne vrijednosti; Amerikanci su za takvo što odveć praktični. Ipak, njihovi se stavovi "šire" kako bi obuhvatili veći spektar ljudskog iskustva. Pod utjecajem te nove životne filozofije Amerikanci će možda manje zadubljeni u same sebe postati spremniji suočiti se sa teškim odlukama (odnosno problemima) sa kojima se sada sreće naša civilizacija.

Tradicionalnim zahtjevima za materijalnim blagostanjem tragači za samoispunjenjem dodaju neopipljive: kreativnost, razonodu, autonomiju, zabavu, sudjelovanje, zajednicu, dogodovštine, životnu snagu, poticaje, nježnu brigu, ljubav. Efikasnosti tehnološkog društva oni žele dodati i radost življenja, žele zadovoljiti i tijelo i duh, što je velik zahtjev u odnosu na ljudsku sudbinu. Mnogi misle da vrijedi pokušati.

Zašto moramo prihvatiti neizbježnim da sposobni, visokoobrazovani ljudi moraju birati između efikasnosti tehnologije i kvalitete življenja? Zašto ne možemo imati oboje? Moramo li služiti stroju ili stroj treba da služi nama? Moramo li prihvatiti siromaštvo duha zbog bogatstva dobara?

Kakvo značenje u životu valja tražiti iznad osiguranja ekonomijske zbrinutosti i tjelesne udobnosti? Posljednje je na neki način i osnovno egzistencijalno pitanje čovjeka današnjice. Kakav je, međutim, odnos između samoispunjenja i uspjeha? Jesu li te dvije ideje zamjenjive? Tražimo li samoispunjenje u uspjehu i nazivamo li uspješnim sve što donosi ispunjenje?

Dodatni problem jest da se u svim oblastima života jasno zapaža iščezavanje izravnog autoriteta. Roditelji više ne zapovijedaju: oni predlažu da dijete učini ovo ili ono. Sami nemaju principa i uvjerenja, stoga pokušavaju usmjeriti radnje djeteta k onome što se očekuje prema zakonima konformizma - a često zbog toga što su stariji i manje u kontaktu s "najmodernijim". Isti je slučaj i sa poslovanjem i industrijom: vi ne izdajete naređenja, već predlažete.

Šezdesetih godina, dok su masovni mediji bili usredotočeni na bure u zapadnom svijetu - marševe za građanska prava, ubojstva Johna i Roberta Kennedya te Martina Luthera Kinga, proteste protiv rata u Vijetnamu i druge spektakularne događaje - presjek američkog stanovništva je pokazao da ogromna većina Amerikanaca i dalje mirno obavlja svoje dnevne poslove. Pogled na život jedva da im je bio i dotaknut ovim značajnim zbivanjima. Međutim, posljednjih nekoliko godina, dok mediji govore da se razvijeni svijet vratio u normalno stanje iz 50-ih godina s mirnim sveučilištima i dobro obučanim mladim ljudima koji se više bave traženjem zaposlenja nego upokoravanjem establišmenta, novija istraživanja razotkrivaju zapanjujuće kulturološke promjene. One se kreću od marginalnih (manje automobila s osam cilindara a više onih koji koriste bezolovni benzin, bijelo vino prije večere umjesto žestokih alkoholnih pića i slično) do promjena koje prodiru u srž živo-

ta, u polujavni prostor našeg života: u obitelj, posao, crkvu, susjedstvo te u javni prostor života nas kao građana.

Pomaci u kulturi iskazuju se na mnogo različitih načina. Primjerice, 70-ih se godina oko milijun Amerikanaca godišnje dalo sterilizirati. Međutim, među promjenama koje najviše zapanjuju jesu one u sustavu kućanstva. Pedesetih se godina tipična američka obitelj sastojala od oca koji radi, majke koja je domaćica te jednog ili dvoje djece. Takvo je bilo 70% obitelji. Bila je to *norma*, poznata američka *nuclear family*. Većina Amerikanaca je užasnuta kada shvati koliko se ta norma srušila tijekom jedne jedine generacije. Ne samo da nije ni izdaleka prevladavajući oblik nego "tipična američka obitelj" sada ne čini ni veliku manjinu domaćinstava. Samačka domaćinstva samo su u Americi narasla sa 10,9% svih domaćinstava 1950.g. na 23% krajem 70-ih godina. Drugim riječima, prešli smo iz društva kojim vlada jedan tip uređenja (nuklearna porodica s muškim uzdržavateljem) na šarolikije društvo s mnogo tipova domaćinstava od kojih ni jedan ne prevladava.

Istraživanje Sveučilišta Michigan otkriva drugu promjenu: pokazuje da su stariji Amerikanci manje nesretni, uznemireni i depresivni nego u prošlosti. S druge strane, ono otkriva da mladi Amerikanci postaju sve više razdražljivi, uznemireni, neuravnoteženi i naizgled bez cilja. Yankelovich, Skelly i White u svojim istraživanjima pokazuju da se, kako stav držanja "odstupnice" starijih Amerikanaca mlađima slabi, među mlađim Amerikancima širi neki novi nemir. U svakoj od posljednjih nekoliko godina porastao je broj mladih Amerikanaca kojima nedostaje jasno određeni cilj i koji život osjećaju kao potpuno nesvršishodan.

Drugo istraživanje pokazalo je da su se pojavila nova pitanja. Umjesto da se pitaju: *Hoću li moći zaraditi za dobar život?*, *Hoću li biti uspješna/uspješan?*, *Hoću li odgojiti sretnu, zdravu i uspješnu djecu?* - što su bila tipična pitanja pedesetih i šezdesetih - Amerikanci su počeli razmišljati o stvarima koje su više okrenute unutarnjem svijetu: *Kako da dođem do samoispunjenja?*, *Što, zapravo,*

znači osobni uspjeh?, *Kakve da obaveze preuzmem?*, *Za što se vrijedi žrtvovati?*, *Kako se mogu razvijati?*, *Kako da najbolje ostvarim obvezu koju moram sama/sam razviti?* Početkom osamdesetih godina tome se pridružilo i pitanje: *Kako spriječiti da inflacija ne odnese prednosti koje sam osvojio i moje izgleda za dobar život?*

Životno iskustvo onih koji tragaju za samoispunjenjem često se žestoko sukobljava s tradicionalnim pravilima stvarajući tako nacionalnu bitku moralnih normi. Milijuni Amerikanaca gladni su života, oni žele proživjeti do "posljednje mrvice", odlučni kušati svako jelo sa stola ljudskog iskustva. Njihovi su apetiti užasnuli druge milijune, uključujući takve skupine kao što je Moralna većina (*Moral Majority*). Ova i druge organizacije sličnog pogleda povezale su vjerski fundamentalizam i političko djelovanje kako bi suzbili moralno zlo onoga što nazivaju *sekularnim humanizmom*, pod čime podrazumijevaju društveni pluralizam - onu slobodu koja dopušta birati vlastiti životni stil unutar širokogrudnih granica i koja, zapravo, obilježava tragača predana samoispunjenju.

Tražeci neki obrazac autor je proučio ogromnu količinu različitih istraživačkih rezultata, podataka iz popisa stanovništva, ekonomijskih informacija, životnih priča. Iz te mase informacija oblikovao se obrazac kao odgovor na nekoliko krunskih pitanja. Pitanje koje se pokazalo najproduktivnijim bilo je i najjednostavnije: *što zapravo traže ljudi koji tragaju za samoispunjenjem i kako to čine?* Uvjereni tragači za samoispunjenjem, koje je često iznenađujuće neodređeno i nejasno, izrazili su svoj cilj kao snažnu čežnju koja traži izdizanje onoga što bi se moglo nazvati "svetim-i-ekspresivnim" aspektima njihova života i, ujedno, omalovažavanje bezličnih, manipulativnih aspekata. *Sveto* se u ovom kontekstu ne upotrebljava u uskoreligijskom značenju. Iako najpoznatija iz religijske misli, ideja o svetosti je i sociološki pojam koji se ovdje upotrebljava ne kao suprotno od svjetovnoga - kao u religijskom vjerovanju - nego kao suprotnost instrumentalnom. To je važna razlika, naglašava Yankelovich. Mi prihvaćamo instrumentalnu filozofiju kadgod

se pitamo: čemu to služi? Stablo, primjerice, služi ili kao građa ili da stvara sjenu ili da uljepša krajolik. Neka se osoba cijeni jer je dobar radnik ili radnica, dobro se brine o obitelji, itd. Svatko poznaje nekoga o kome može kazati: "O, on se za tebe zanima samo ako mu u nečemu možeš poslužiti, inače za nj ne postojiš". To je instrumentalni stav. Ljudi i stvari su sociologijski sveti ako su, bez obzira na svoju instrumentalnu vrijednost, cijenjeni radi njih samih. Istraživanja pokazuju da oni koji tragaju za samoispunjenjem prave nove prosudbe o onomu što je sveto, a što instrumentalno u američkom životu. Treba li ljude na radnim mjestima iskorištavati isključivo u instrumentalne svrhe ili oni imaju i prirodenu vrijednost? Valja li cijeniti neke aspekte prirode i društva - divljinu, vrstu koja nestaje, neku primitivnu kulturu, stare automobile, stare zgrade - radi njih samih, bez obzira na njihovu instrumentalnu vrijednost?

Područje "ekspresivnog" također je suprotstavljeno instrumentalnom. Dok je instrumentalno djelovanje uvijek sredstvo koje vodi nekom cilju, ono što je ekspresivno ima vrijednost samo po sebi. Iz povijesne perspektive, napor da se održi "sveta" ekspresivna strana života, da je ne prevlada instrumentalna, načinje problem što je progonio zapadnu civilizaciju stoljećima. Naše napredno industrijsko društvo je unatoč svim svojim jakim stranama gajilo i jednu slabu, koja je od osnovnog značenja: ono je naveliko stvaralo dobra i usluge, ali je ozbiljno zaostajalo u stvaranju osnovnih uvjeta ljudskog zajedništva. U nekom dubokom smislu svi eksperimenti oko samoispunjenja bore se da bi prevladali taj nedostatak, zaključuje Yankelovich.

Najozbiljniji nedostatak samoispunjenja je, međutim, psihologijske naravi. I ne znajući, ljudi unose niz manjkavih psihologijskih premisa u potragu za samoispunjenjem, pogotovu onu kako je *vlastitost* hijerarhija unutarnjih potreba, a *samoispunjenje* put na kojem se otkrivaju. U tu se premisu rijetko sumnja, čak i kada dovodi ljude do toga da razore vlastite ciljeve - da završe izolirani i uznemireni, umjesto ispunjeni. Primjerice,

najodaniji vlastitom samoispunjenju imaju problema u braku. Nevolje počinju - bez iznimke, tvrdi autor - onda kad jedan ili oba bračna partnera iznenada uvedu promjenu u sporazum o davanju/primanju. Taj sporazum o davanju/primanju je, uz odnos sveto/instrumentalno, ključan pri svakoj analizi strategije samoispunjenja.

Na samome kraju, navedimo još jedan primjer, koji možda najzornije prikazuje problem istraživanja promjena u obrascima kulture. Američka fondacija za znanost 70-ih je godina financirala tim sociologa istraživača, koji su nakon pedesetogodišnje stanke ponovili klasično istraživanje Middletowna, koje su sociolozi Robert i Helen Lynd 1923. godine izvršili u mjestu Muncie u Indijani. Lyndovi su rezultate iz dvadesetih godina usporedili sa životom u Muncieu 1880-ih do 1890-ih godina. Pregledano je bilo gotovo čitavo stoljeće američkog života. Istraživači projekta Middletown II. našli su mnoštvo dokaza o bitnim promjenama kulture u Muncieu sedamdesetih godina: više razvoda, uživanja marihuane, pornografije, više tolerancije. Ono što je bilo najupadljivije nisu bile promjene nego kontinuitet. Usred društvenih preokreta, učenici srednjih škola u Muncieu jednako su odgovorili na neka pitanja 1977. godine kao što su njihovi djedovi i bake odgovarali Lyndovima 1920., primjerice, da se svađaju s roditeljima zbog kasna dolaska kući; većina još uvijek misli kako je Biblija "dobar savjetnik za sve probleme modernog života". Dakle, čak i kada dolazi do značajnih promjena, ne mijenjaju se cijeli vrijednosni obrasci. Određeni kontinuiteti ne smiju se zaobići: *ono što se mijenja jesu kulturni simboli i značenja*.

Kontinuitet i dalekosežne promjene egzistiraju zajedno u američkom životu. Američka kultura je toliko raznolika da promatrač koji želi naglasiti njezin kontinuitet lako to može učiniti. I, obratno, promatrač koji hoće dokumentirati promjene u načinu života u Americi također može argumentirati svoje mišljenje. Yankelovich, svjestan prethodno izrečenoga, na samome kraju uvodnog dijela upozorava da njegovo djelo ni u kojem slučaju ne sadrži recepte za formule

uspjeha i da nema namjeru kazati ljudima kako živjeti život. Potragu za samoispunjenjem moramo nastaviti sami. Autor samo pokušava upozoriti koliko su neistraženi današnji putovi.

Vitomir Lučić

Anne Fausto-Sterling

MYTHS OF GENDER

Biological Theories About Men and Women

Basic Books, New York, 1992., pp. 310.

Muškarci i žene su različiti, no kako i koliko oduvijek je bila vruća tema i u znanstvenim krugovima. Već stotinapadeset godina pokušava se na "empirijski i objektivan" način dokazati biološko podrijetlo spolne različitosti, pri čemu se, naravno, misli ne na specifične uloge u reprodukciji već na psihičke i fizičke različitosti koje bi trebale objasniti (čitaj: opravdati) postojeću ekonomsku, političku i kulturnu raspodjelu u kojoj su žene inferiorna skupina.

Razdoblje moderne, u kojemu je znanosti pripala čast revalorizirati opće vrijednosti Zapadnoga svijeta te biti vodičem i tumačem u sekulariziranom društvu, okrenulo se biologiji kao novom Katehizmu. Biologija će tako svojim, za javnost najčešće nerazumljivim, jezikom i zamršenim istraživanjima ponuditi svima jasan i prihvatljiv zaključak - genetsko objašnjenje socijalnih nejednakosti. Taj suvremeni mit, surogat priče o Adamovom rebru, zahvaća ne samo odnose među spolovima već i teorije o inferiornosti određenih rasa (Eysenck, Jensen i IQ debata).

U takvom ozračju, knjiga Anne Fausto-Sterling (u daljnjem tekstu - AFS) pravo je osvježanje, jer je rijetki spoj stručnosti na području prirodnih znanosti (Anne je doktorica

biologije) i sociolojske perspektive i imaginacije. Knjiga je napisana na način da se jasno razlikuju podaci od interpretacije. Djelo obuhvaća sva relevantna istraživanja na polju bioloških razlika između spolova od 1974. godine naovamo; u ovome drugom izdanju uključen je i dodatak koji kritički raspravlja o najnovijim istraživanjima mozga. Poglavlja obrađuju sljedeće teme: inteligenciju, menstrualni ciklus i menopauzu, agresivnost i proučavanja mozga. Znanstveni diskurs nije spriječio autoricu u pokušaju demistificiranja biologije izlažući na pristupačan i jednostavan način. Istodobno, sociološki se osvrćući na fenomen spolnih uloga, AFS razmatra osjetljiv odnos znanosti i politike, te u tom smislu neki dijelovi teksta poprimaju gotovo epistemološki karakter.

Stručno biološki dio knjige čini opsežan pregled svih aktualnih teorija koje se tiču muško-ženskih razlika. Nakon prikaza svake od njih, kao i odgovarajućih istraživanja, AFS pristupa kritičkoj analizi vođena pitanjem: Kakvi su dokazi za tu tvrdnju? Slijedi detaljna analiza početnih hipoteza, uvjeta istraživanja, načina povezivanja rezultata u teoriju, te mjesta određene teorije u društvenom kontekstu. Knjiga **Mitovi o spolu** predstavlja, dakle, i koristan popis najnovijih istraživanja na području genetike, endokrinologije i ispitivanja moždane strukture i funkcija (usp. tablicu s pregledom istraživanja spolnih specifičnosti corpus-a callosum-a, spleta živčanih vlakana koji povezuje lijevu i desnu hemisferu mozga, str. 232-7.).

Autorica se zalaže za odustajanje od redukcionističkog pristupa smatrajući da ljudsko biće određuje složeni suodnos biologije i kulture. Stoga granice biološkoga nisu i ne mogu biti točno određene; iz samoga genotipa ne može se predvidjeti kompletan skup osobina koje će organizam imati nakon rođenja. Biologija tek retrogradno, računom vjerojatnosti na temelju fenotipa, zaključuje o genima. Čovjek se ne razvija u "zrakopraznom" prostoru već u simbolički i normativno gusto napučenom prostoru kulture i društva; tek kada utjecaj okoline bude posve jednak za oba spola i poticanje za slobodno izražavanje svih potencijala, moći će se odre-